

LIBRIS

We know
books

Hannah Arendt s-a născut la Hanovra în 14 octombrie 1906. În 1924 s-a înscris la Universitatea din Marburg pentru a studia teologia, dar a sfârșit prin a-și lua doctoratul în filozofie la Heidelberg (1929), după ce studiasc cu Heidegger, Husserl și Jaspers. A fost arestată de Gestapo în 1933, a reușit să scape și s-a refugiat în Franța. În 1941 a ajuns în SUA, unde inițial a scris pentru ziarul de limbă germană *Aufbau* și a lucrat la Editura Schocken Books, ocupând în același timp poziții-cheie în diverse organizații evreiești. A fost una dintre figurile marcante ale gândirii socio-politice contemporane, abordând în lucrările sale cele două mari și dificile teme ale epocii postbelice: totalitarismul și antisemitismul. În 1951 a apărut monumentală monografie *The Origins of Totalitarianism (Originile totalitarismului*, trad. rom. Humanitas, 1994, 2014), în care analiza mecanismelor ce au făcut posibilă instaurarea unor regimuri totalitare, fasciste sau comuniste, este completată de evidențierea structurilor care le asigură menținerea, precum și a consecințelor antiomane pe care le generează. În 1962 a participat la Ierusalim, ca ziarist trimis de revista *The New Yorker*, la procesul lui Adolf Eichmann, experiență descrisă în cartea *Eichmann in Jerusalem (Eichmann la Ierusalim*, trad. rom. Humanitas, 2008), în care formulează celebra teză a „banalității răului”. În anii '60 și '70 a ținut cursuri la mai multe universități (Berkeley, Princeton, Chicago) și la New School for Social Research (New York). A scris pentru numeroase ziare și reviste, între care *Review of Politics*, *Journal of Politics*, *The New Yorker*, *Social Research*. A murit la New York în 1975. La Editura Humanitas au mai apărut *Crizele republicii* (1999), *Scrisori. 1925–1975 și alte documente* (corespondență cu Martin Heidegger, 2007, 2017) și *Făgăduința politicii* (2010).

Roger Errera (1933–2014) a fost membru fondator al Consiliului de Stat, membru în Comitetul pentru Drepturile Omului al Națiunilor Unite, precum și profesor onorific al Universității din Londra. Este autor al unui număr de eseuri despre legile mass-media, instituții judiciare, imigrație și legislație europeană. Ultima sa carte a fost un eseu asupra justiției în Franța, *Et ce sera justice...: Le juge dans la cité* (Gallimard, Paris, 2013).

Joachim Fest (1926–2006) a fost istoric, jurnalist și critic. Părinții lui, antinaziști necruțători, nu i-au permis fiului lor să adere la *Hitlerjugend*. Între 1973 și 1993 a fost redactor cultural la *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Este autorul unei importante biografii a lui Hitler, precum și a altor lucrări despre cel de-al Treilea Reich, printre care *The Last Three Days of the Third Reich*, *Speer: The Final Verdict* și *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933–1945*.

Günter Gaus (1929–2004) a fost jurnalist, prezentator de televiziune și politician. Show-ul lui *Zur Person (În persoană)*, unde erau intervievați politicieni, oameni de știință și artiști, a fost difuzat între 1963 și 2003.

Adelbert Reif (1936–2013) a fost jurnalist și editor, printre altele, al cărții lui Claude Lévi-Strauss *Mythos und Bedeutung. 5 Radiovorträge* (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996).

HANNAH ARENDT

ULTIMUL INTERVIU

ȘI ALTE CONVORBIRI

Traducere din germană de
Cristina Cioabă

Traducere din engleză de
Liliana Donose Samuelsson

HUMANITAS

CUPRINS

„Ce a rămas? A rămas limba.“ Convorbire cu Günter Gaus (<i>Zur Person</i> , ZDF TV, 1964)	5
„Eichmann era de o prostie revoltătoare.“ Interviu cu Joachim Fest (<i>Das Thema</i> , SWR TV, 1964)	41
Reflecții despre politică și revoluție: un comentariu. Interviu cu Adelbert Reif (<i>Crizele republicii</i> , 1970)	75
Ultimul interviu. Interviu cu Roger Errera (<i>Un certain regard</i> , ORTF TV, 1973)	III

GÜNTER GAUS *Doamnă Hannah Arendt, sunteți prima femeie care va fi prezentă în această serie de dezbateri. Prima, și dacă ne gândim că preocuparea d-voastră e percepută, în mod obișnuit, ca fiind prin excelență masculină: sunteți filozof. Pornind de la această observație preliminară, vă adresez prima întrebare: aveți senzația că, în ciuda respectului și recunoașterii de care vă bucurați, sunteți privită totuși, în cercul filozofilor, ca o raritate – sau atingem cu asta o problemă de emancipare, care n-a existat nicicând pentru d-voastră?*

HANNAH ARENDT *Da, mă tem că, înainte să vă răspund, trebuie să protestez. Nu fac parte din cercul filozofilor. Profesia mea, dacă în genere putem vorbi despre așa ceva, este teoria politică. Nu mă simt nicidecum filozof. Și nici nu cred că am fost acceptată în cercul filozofilor, așa cum aveți amabilitatea să credeți. Dar dacă ajungem să discutăm despre celălalt aspect al întrebării pe care ați lansat-o când spuneți că filozofia este percepută ca o ocupație masculină, ei bine, nu cred că ea trebuie să rămână așa! E totuși foarte probabil să apară cândva și o femeie filozof...*

Eu vă consider, totuși, o femeie filozof...

Da, nu mă pot împotrivi, însă, după părerea mea, nu sunt deloc așa ceva. După părerea mea, am spus adio filozofiei. După cum știți, am studiat filozofia, dar asta nu înseamnă nici pe departe că am rămas la ea.

Mi-aș dori totuși – și sunt foarte bucuros că am ajuns în acest punct – să știu mai exact cum vedeți diferența dintre filozofia politică și activitatea d-voastră ca profesor de teorie politică. Căci, dacă mă gândesc la câteva dintre operele d-voastră, de pildă la Vita activa, aș fi tentat să le încadrez în rândul celor filozofice, atâta vreme cât nu mă lămuririți mai exact în privința acestei diferențe.

Vedeți, diferența stă chiar în lucrul însuși. Expresia „filozofie politică“, pe care eu o evit, expresia asta este extrem de toxică de tradiție. Atunci când vorbesc despre asemenea lucruri, academic sau nu, scot în evidență întotdeauna faptul că între filozofie și politică există o tensiune. Și anume cea dintre omul ca ființă care filozofează și omul ca ființă care acționează. O tensiune pe care n-o regăsim în cazul filozofiei naturii. Filozoful se raportează la natură asemeni tuturor oamenilor. Iar atunci când vorbește despre ea, o face în numele umanității întregi. Față de politică nu poți avea o atitudine neutră. De la Platon încoace în orice caz nu!

Înțeleg acum ce vreți să spuneți.

Și așa se creează un soi de animozitate față de politică la majoritatea filozofilor, cu foarte puține excepții. Kant este o asemenea excepție. O animozitate care, în acest context, este extrem de relevantă, deoarece nu e vorba despre o chestiune personală. Este vorba despre ceva ce rezidă în lucrul însuși.

Și nu doriți să aveți nici un amestec în această animozitate față de politică, deoarece credeți că v-ar îngreuna munca?

Faptul că „nu doresc să am nici un amestec în această animozitate“ înseamnă că vreau să privesc politica, într-o oarecare măsură, cu ochii netulburați de vreo încetșoare filozofică.

Înțeleg. Acum v-aș ruga să revenim la întrebarea despre emancipare. A fost ea pentru d-voastră o problemă?

Sigur, problema asta există întotdeauna. Eu am fost, de fapt, mai demodată. Am fost întotdeauna de părere că există anumite preocupări nepotrivite pentru femei, care nu le stau bine, dacă pot să spun așa. Nu-i stă bine unei femei să dea ordine. Ea trebuie să încerce să evite asemenea funcții, dacă dorește să-și păstreze feminitatea. Dar nu știu dacă am sau nu dreptate să cred asta. Cumva, eu însămi – acționând mai mult sau mai puțin inconștient, sau, mai bine zis, mai mult sau mai puțin conștient – m-am orientat după acest principiu. Însă, pentru mine personal, problema emancipării ca atare n-a existat deloc. Vedeți, eu am făcut întotdeauna pur și simplu ce mi-a plăcut să fac.

Munca d-voastră – asupra detaliilor vom mai reveni cu siguranță – este îndreptată, în aspectele ei esențiale, către cunoașterea condițiilor în care apar acțiunea și comportamentul de tip politic. V-ați propus ca lucrările d-voastră să aibă impact și asupra publicului larg, sau credeți că în prezent un asemenea impact nu mai este posibil, ori poate că acest efect pe scară largă vi se pare secundar?

Vedeți, și acesta este unul dintre lucrurile care ridică probleme. Ca să fiu total sinceră, trebuie să spun că atunci când scriu nu mă gândesc la efectul pe care-l voi produce.

Și când lucrarea este încheiată?

Da, dar atunci am terminat cu ea. Vedeți, pentru mine esențial este să înțeleg. De fapt, eu scriu ca să înțeleg. Scriul este, nu-i așa?, o parte a procesului de înțelegere.

Scrisul vă slujește așadar să înaintați pe drumul cunoașterii.

Da, pentru că în acel moment anumite lucruri sunt fixate. Dacă-ăș avea o memorie foarte bună, astfel încât să pot reține

tot ce gândesc, mi-e foarte teamă că, în acest caz, cunoscându-mi bine lenea, n-aș fi notat nicicând vreun rând. Ceea ce mă interesează cu deosebire este procesul gândirii însuși. Personal, sunt foarte mulțumită când ajung la asta. Iar când reușesc să exprim adecvat în scris ce gândesc, sunt de asemenea mulțumită.

Mă întrebați acum despre impact. Asta este – dacă îmi permiteți să fiu ironică – o întrebare masculină. Bărbaților le place întotdeauna îngrozitor de mult să aibă impact; eu văd însă asta în mare măsură din afară. Dacă vreau să am eu însămi impact? Nu, vreau doar să înțeleg. Iar dacă ceilalți oameni înțeleg – în același sens în care și eu am înțeles – atunci am acel sentiment de satisfacție pe care îl încearcă cel care se simte acasă.

Scrieți cu ușurință? Vă formulați ușor ideile?

Uneori da, alteori nu. Dar, în ansamblu, pot spune că nu scriu niciodată, ca să zic așa, înainte de a fi capabilă să-mi dictez mie însămi.

După ce ați gândit până la capăt.

Da. Știu exact ce vreau să scriu. Înainte de asta, nu scriu nimic. Cel mai adesea doar pun pe hârtie ce am gândit deja. Și atunci totul merge relativ repede, pentru că depinde doar de cât de repede bat la mașină.

Preocuparea pentru teoria politică, pentru acțiunea și comportamentul de tip politic stă astăzi în centrul muncii d-voastră. În aceste condiții mi se pare deosebit de interesant ceea ce am găsit într-un schimb de scrisori dintre d-voastră și profesorul israelian Gershom Scholem. Acolo ați scris, dacă îmi dați voie să citez, că „în tinerețe n-am fost interesată nici de politică, nici de istorie“. Doamnă Arendt, ca evreică, ați emigrat în 1933 din Germania. Aveați atunci douăzeci și șase de ani. Oare

preocuparea actuală pentru politică, altfel spus, depășirea dezinteresului pentru politică și istorie au legătură, la origine, cu aceste întâmplări?

Da, bineînțeles. În anul 1933 acest dezinteres nu mai era posibil. Încă dinainte nu mai era posibil.

Și la d-voastră dezinteresul încetase mai dinainte?

Desigur. Citeam cu interes ziarele. Aveam chiar și opinii. Nu eram înscrisă în nici un partid, nu simțisem deloc nevoia să aparțin vreunuia. Din 1931 am fost absolut convinsă că naștii vor veni la cârmă. Și am purtat în mod constant discuții în contradictoriu pe această temă cu alți oameni. Dar abia când am emigrat m-am ocupat sistematic de aceste lucruri.

Am o întrebare suplimentară cu privire la ce-ați spus acum. Pornind de la convingerea pe care ați avut-o, începând din 1931, că venirea la putere a naștilor nu putea fi oprită, n-ați simțit oare nevoia să reacționați, implicându-vă activ: de exemplu, să intrați într-un partid – sau ați considerat că n-are sens?

Personal nu credeam că are sens. Dacă aș fi crezut – oricum e foarte greu să te pronunți ulterior în legătură cu toate astea –, atunci probabil că aș fi făcut ceva. Dar eu consideram că nu mai există nici o speranță.

Vă amintiți oare vreo întâmplare anume, care să marcheze momentul orientării d-voastră către politic?

Aș putea numi data de 27 februarie 1933, când avut loc incendiarea Parlamentului german*. Precum și arestările

* Incendiarea Reichstagului a fost un moment-cheie în consolidarea Germaniei naziste. În seara zilei de 27–28 februarie 1933, după ora 21, a izbucnit incendiul. Naștii s-au folosit de el ca să-i învinuiască de complot antigubernamental pe comuniști, al căror partid fusese interzis la inițiativa lui Hitler. Ca urmare, au fost arestați

ilegale din acea noapte, așa-numitele arestări preventive. După cum știți, oamenii ajungeau în arestul Gestapoului sau în lagărele de concentrare. Ceea ce s-a întâmplat acolo a fost monstruos, iar acest lucru este astăzi adeseori pus în umbră de evenimentele ce au urmat. În acel moment am trăit nemijlocit un șoc total și, de atunci, am început să mă simt responsabilă. Adică din acel moment n-am mai fost de părere că poți fi doar spectator. Am încercat să ajut în anumite situații. Dar întâmplarea care m-a făcut concret să fug din Germania – dacă trebuie să relatez acest eveniment –, n-am mai povestit-o nimănui până acum pentru că e total lipsită de importanță...

Povestii-ne, vă rog!

Luasem deja hotărârea să emigrez. Eram oricum de părere că evreii nu mai puteau rămâne. N-aveam intenția să trăiesc în Germania, cum s-ar spune, ca cetățean de mâna a doua, sub indiferent ce formă. Mai mult, eram de părere că lucrurile evoluau din rău în mai rău. Cu toate astea, în cele din urmă n-am reușit emigrez chiar pașnic. Lucru care, trebuie să mărturisesc, mi-a dat o anumită satisfacție: am fost arestată și a trebuit să părăsesc ilegal țara – o să vă povestesc imediat cum – și astfel am avut imediat un sentiment de satisfacție. Mi-am zis că măcar am făcut ceva! Măcar acum nu mai sunt „nevinovată”. Asta n-o mai poate spune nimeni despre mine!

Ocazia despre care vorbeam mi-a fost pe atunci oferită de Organizația Sionistă¹. Eram foarte bună prietenă cu membrii ei de vârf, mai ales cu președintele de atunci, Kurt

4 000 de oameni. [Notele de traducător vor fi introduse în continuare cu asterisc.]

1. Este vorba de Uniunea Sionistă din Germania.

Blumenfeld. Dar eu însămi nu eram sionistă și nimeni n-a încercat să mă convingă să devin. Eram totuși, în anumite privințe, influențată de ei; mai cu seamă în ce privește critica și autocritica pe care sioniștii au dezvoltat-o în sânul poporului evreu. De asta am fost influențată, chiar impresionată, dar din punct de vedere politic n-am avut nimic în comun cu ei. Astfel, în '33, au venit la mine Blumenfeld și încă cineva, pe care nu-l știți, și mi-au zis: vrem să strângem laolaltă toate declarațiile antisemite făcute în condiții obișnuite. Cu alte cuvinte, în cadrul asociațiilor, al diverselor uniuni profesionale, în toate revistele de specialitate posibile; pe scurt, lucruri care în străinătate nu erau cunoscute. O asemenea antologie era o acțiune ce trecea drept „propagandă atroce”, așa cum era numită în epocă. Iar așa ceva nu putea face nici un om care aparținea Organizației Sioniste. Pentru că, dacă era descoperit, atunci organizația, la rândul ei, era descoperită.

Desigur!

E clar deci. M-au întrebat: „Vrei să faci asta?” Eu am răspuns: „Bineînțeles!” Și am fost foarte mulțumită. În primul rând, pentru că mi se părea foarte rațional, iar în al doilea rând, pentru că aveam sentimentul că astfel pot face totuși ceva.

În legătură cu această misiune ați fost arestată?

Da. Am fost prinsă. Dar am avut mare noroc. După opt zile am fost eliberată, pentru că m-am împrietinit cu polițistul care mă arestase. Era un tip atrăgător. Fusese inițial polițist obișnuit, dar ulterior fusese avansat în departamentul politic. Nu prea avea habar ce însemnau toate astea. Ce să facă el acolo? Îmi spunea mereu: „În mod normal, când

am pe cineva în față, știu deja de ce se află aici. Dar cu d-voastră ce să fac?”

Asta se petrecea la Berlin.

Da, la Berlin. Din păcate, a trebuit să-l mint. Nu puteam să deconspir Organizația. I-am povestit tot soiul de bazaconii, iar el îmi spunea mereu: „Eu v-am băgat aici, tot eu o să vă scot. Nu vă luați nici un avocat. Evreii nu mai au acum nici un ban. Mai bine economisiți ce mai aveți!” Între timp, cei din Organizație îmi făcuseră rost de un avocat. Bineînțeles un membru de-al lor. Dar l-am refuzat. Pentru că acest om care mă arestase avea o expresie atât de deschisă, atât de cumsecade. M-am încrezut în el, gândindu-mă că astfel aveam mai multe șanse decât cu orice avocat, căruia oricum i-ar fi fost frică.

Și așa ați scăpat și ați putut să părăsiți Germania?

Am scăpat, dar a trebuit să trec ilegal granița verde*, pentru că lucrurile, bineînțeles, evoluaseră.

În deja amintitul schimb de scrisori, doamnă Arendt, îi atrageți într-un fel atenția lui Scholem că vi se pare de-a dreptul superfluu să amintiți permanent apartenența d-voastră la poporul evreu. Scrieți acolo, și voi cita din nou: „Evreitatea mea e un fapt incontestabil al vieții mele și n-am vrut niciodată să schimb ceva din acest fapt, nici măcar în copilărie.” Pornind de aici mi-aș dori să vă adresez câteva întrebări. V-ați născut în 1906, la Hanovra, ca fiică a unui inginer și ați crescut în Königsberg. Puteți să-mi relatați, pornind de la amintirile d-voastră, ce însemna, în Germania de dinainte de război, să fi un copil care provine dintr-o familie evreiască?

* Granița verde erau locurile prin care se putea ieși clandestin din țară, nefiind control de frontieră.

La modul general, nu vă pot răspunde cu exactitate. În ceea ce privește amintirile personale, pot spune că nu știam de acasă că sunt evreică. Mama era complet areligioasă.

Iar tatăl d-voastră a murit devreme.

Tatăl meu a murit devreme. Totul pare foarte ciudat. Bunicul meu era președintele comunității evreiești liberale și membru al Consiliului orașenesc din Königsberg. Familia din care provin era una dintre cele mai vechi din Königsberg. Cu toate astea, cuvântul „evreu” nu era folosit la noi în casă pe când eram copil. L-am auzit rostit prima oară cu ocazia unor remarci antisemite – nu merită povestit episodul – ale copiilor pe stradă. Atunci am fost, cum se spune, „lămurită”.

A fost un șoc pentru d-voastră?

Nu.

Ați avut atunci sentimentul că sunteți altfel, că sunteți deosebită?

Da, vedeți, asta e altceva. N-a fost nicidecum un șoc pentru mine. Mi-am spus: aha, deci așa stau lucrurile. Dacă am avut sentimentul că sunt altfel, deosebită? Da! Dar e un lucru pe care azi nu vi-l mai pot descâlci.

Ce fel de sentiment era?

Obiectiv vorbind, cred că avea legătură cu apartenența la evreitate. De exemplu, știam, copil fiind, acum ceva mai mare, că arăt ca o evreică. Asta înseamnă că arătam altfel decât ceilalți. Eram foarte conștientă de asta. Dar n-o resimțeam ca pe o inferioritate, ci pur și simplu ca pe un fapt. Și apoi mama, casa părintească, ca să zic așa, erau puțin altfel decât în mod obișnuit. Erau atât de multe lucruri speciale la noi, chiar și față de alți copii de evrei, sau chiar față de alți copii din familia noastră, încât pentru un copil